

BENEY ZSUZSA

A gondolat metaforái
József Attila: *Eszmélet*
Bevezetés.

Az *Eszmélet* rejtélyes vers. Rejtélyessége nem e fogalom külsődleges attribútumaiban, nem valamelyes látható miszticizmusban fogalmazódik meg. József Attila költészetét – véleményem szerint – legmélyebben Szerb Antal értette meg: *És vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmén, váratlanságukkal megráznak és fogékonyá tesznek a Nagy Titok megsejtésére – ilyen volt közöttünk József Attila.* Ennek a Nagy Titoknak megsejtése nem jelenti valamely ködösen misztikus világnézet megjelenését. József Attila költészetét csak kevesen, főleg a fiatalabb irodalomtörténész nemzedék képviselői, és ők is erősen vitatható módon tartják hermetikusan rejtett, misztikus költészetnek. Titokzatosságának formai jegyei, a nehezen érthető, vagy sokszor érthetetlennek tűnő átkötések, a szekvencia látszólagos (vagy talán valószínű?) esetlegességei, a szöveg belső ellentmondásai és azok a feloldatlan és formailag feloldhatatlan képek és kifejezések, melyek kettős értelmezhetősége között biztosan nem dönthet az olvasó, mind a vers rejtélyességét fokozzák – de, úgy vélem, legalább annyira következményei, mint látható jelei a már eredetében titokzatos tartalomnak. És annak ellenére, hogy megértésük nem fér el a logikus gondolkodás megszokott kereteiben még ezek a poétikai jelenségek sem állnak szemben az általában elfogadott gondolati érthetőséggel. Hiszen a rejtélyesség voltaképpen határhelyzetet jelent: a megértéssel együtt annak felismerését, hogy léteznek olyan tartalmak, melyek gondolkodásunk általános mechanizmusa számára örökre elfedettek maradnak.

Az *Eszmélet* rejtélyességét bizvást tekinthetjük legfőbb esztétikai jellemzőjének, annak ellenére, hogy e meghatározás nem tartozik, vagy, legalábbis József Attila korában nem tartozott az esztétika általánosan ismert kategóriái közé. Legalábbis, mostanáig nem igen emlegették úgy, mint önálló

esztétikai értéket. Feltehetően annak a szellemtörténetileg átmeneti kornak kellett elkövetkeznie, melyben e mű megszületett, – és amelyben, mint szuverén műalkotás egyedül megszülethetett – hogy mindazokat a problémákat, melyek az *Eszméletet*, mint önálló költeményt értelmezik, valóságosnak, sőt fontosnak és meghatározónak fogadhassuk el. Azt, amit azelőtt, mint érthetlent, egyben hibásnak, esetlegesnek is tartottunk, most, e korszakon túllépve, talán sikerül olyan fénytörésben látnunk, melyben megmutatja elrejtettsége fátylai mögött elrejtettsége tartalmát: magát a rejtőzést, mint tartalmat.

Manapság a művészet megértésének egyik legnehezebb és legtöbb problémát felvető kérdése az, hogy magyarázható-e egy mű olyan stíluselvek szerint, melyek az alkotás idején, mint műalkotási formák a művészet köztudatában nem voltak jelen. S ha magyarázatuk egy azóta kialakult stílusirányzat ismeretében vihető csak végbe, vajon azt jelenti-e ez, hogy maga a mű, rejtetten, talán öntudatlanul is, már ennek a stílusnak volt előlegezett képviselője. A posztmodern fogalmára gondolunk, mint József Attila nem egy művének magyarázási lehetőségére. Ha ennek ismeretében egy-egy mű szerkezete, poétikai lényege érthetőbbé válik, azt jelenti-e ez, hogy maga a mű ennek a stílusirányzatnak – helyesebben ennek a szemléletnek – jegyében született? József Attila költészetében még nehezebbé teszi a kérdést az, hogy életműve két korszak határán keletkezett, s azok a problémák, melyek mind gondolatilag, mind érzelmei tudatosításában foglalkoztatták, már a modernség utáni korszak előjeleit sejtették. A József Attila-i magány nem csak érzelmi, hanem egzisztenciális súlyú esemény, s nemcsak érzelmeinek megélési módjában (világra–vetített kozmikus aspektusaiban – illetve a világ kozmikus magányából redukált énérzékelésre vonatkoztatva az), hanem annak a világképnek megsejtésében, alkalomadtán természettudományi és filozófiai tudásából fakadó előérzetében is, mely a mai ember létének alapvető bizonytalanságát, centrális helyzetének elvesztését, a valóság tér és idő szerinti definiálhatatlanságát jelenti. A definiálhatóság

eltűnése (melynek József Attila költészetében számos nyomát észleljük), mindenekelőtt a logikai kontinuitás megszakadását hozza magával. Egyetlen logikai következtetés–sorozattal a világ már nem érthető – pontosabban: nem leírható. De az sem lehetetlen, hogy sehogy sem leírható, leírása mindig csak megközelítés, a jelenségek fragmentáltságának és különbözőségének megfelelően, az éppen aktuális analógiás tudat különböző módszereivel.

Analógián most nem ugyanazt értem, mint amit egy megelőző, József Attila *Ódá*–járól szóló elemzésemben. Az analógia fogalma ott a világ homogenitásának bizonyosságát jelentette: az anyag olyan egységességét, mely az emberi elmét, annak működési elveit is a világ szerkezetét meghatározó principiumokkal egyértékűnek tételezte. Ennek következménye az, hogy József Attila világ–, illetve természetlátásában a világállapot (a természet, az "ahogy elfut a Szinva patak") mint az érzelmek adaequat kifejezője jelenhet meg. De vajon az analógia, mint a rejtélyesre, a nem–érthetőre történő ráhangolódás feltételezi–e a világ és az emberi tudat azonos szemléleti formáját? Vagy a létezés megérthetetlenségében inkább azt az egyre mélyülő távolságot érzékeli, ami a tudatot a számára megismerhetetlen világtól elválasztja? A világ önmagában tűnik meghatározhatatlannak, s az emberi elme ezt nem mint saját kudarcát, hanem mint a teljes, abszurd magány és biztonságvesztés létállapotát éli meg.

József Attila költészetébe ennek az állapotnak megsejtése szivárog be. Ezt az állapotot igyekeznek, nemcsak a racionalitás, a logika, hanem a társadalmiasítás eszközeivel is feloldani. Mindazt, ami számára mint világmagány, vagy, gyakrabban használt kejezéssel, mint világhiány jelentkezett, azt ő a közvetlen emberi kapcsolatokban, az élet racionálisan értelmezhető körülményeiben élte át – ezek mögött nyitva meg a sejtelmeknek azt a kapuját, amit Szerb Antal Nagy Titoknak nevezett. Nem érdemes azt kérdeznünk, hogy ebben a megélési módban mi volt az elsődleges: a túlnak, vagy az innen–nek tapasztalata. Zsenialitása, kiemelkedő jelentősége századunk irodalmában éppen e két tényező

elválaszthatatlanságából fakad: abból a tudásból, mely érzelemmé, s abból az érzelemből, mely egzakt és pontos leírássá alakul.

József Attila, (mint azt már megelőzően is, számos jelből sejtettük), különösképpen az *Eszmélet* megfogalmazásában két korszak határvonalán állott. A logikai racionalitás, mint kifejezési nyelv, határozottan a modernhez – a tartalom, amit e nyelven közvetít, a posztmodernhez kapcsolja. Ezért érezzük egész költészetét gyötrelmes küzdelemnek, a költő folytonosan frusztrálódó verbális kényszerének, mellyel az adott, használt nyelven kifejezhetetlent akarja elmondani. Az *Eszmélet* azért olyan hihetetlenül izgalmas és kihívó kötemény, mert nyelve valóságosan és mégis csak látszólagosan az a racionális, differenciálón logikus nyelv, mely racionális megértését és irracionális átélhetőségét egyszerre teszi lehetővé és lehetetlenné. Valószínű, hogy ez a kimondás, ha más formában is, mégiscsak sikerült, végeredményben csakis a nyelv által közvetített hangulatok, a nyelvi jelek által felkeltett sejtetések segítségével. Azt, ami a lét lényegéből mindig homályban marad, József Attila érzelemként, pontosabban az érzélem egy meghatározhatatlan, diffúz, hangulatból, létérzékelésből, a megismerés frusztrációiból származó formájában adta át: mint e homályosság megélésének feszültségét. Határvonalon állott, s úgy tűnik, az emberi gondolkodás e két lehetősége közötti átmenet mindenképpen az emberi elme fájdalját invokálja: a biztonság elvesztését a bizonytalanért, a biztonság védettségének reményvesztését.

Az *Eszmélet*-et teljes joggal látják többen is a biztonságkeresés versének: hiszen van-e, lehet-e nagyobb biztonságunk mint annak tudata, hogy a világ értelmes, értelmezhető, tehát feltétlenül rendezett? De éppen e biztonságkeresésből fakad a folyamatos frusztráció, a folytonos feladás kényszere: az újra meg újra nekifeszülő próbálkozások hol kimondottan, hol pedig kimondatlanul e kérdésnek, vagy pontosabban e feltevésnek rombadöntéséhez vezetnek. Ez a sorozatos hullámvás adja a vers lüktetését; a belátásnak és a megfogalmazatlanságnak, a racionalizált logikának és a

csak–hangulati elemeknek dominanciája a változó ritmust. Ezek tartják ébren az olvasó figyelmét: az olvasó szorongásban megjelenő feszültségét. Így értelmezve tehát az *Eszmélet* olyan posztmodern mű, melynek nyelvi apparátusa még szorosan és jellegzetesen a modernhez kapcsolódik. Valószínű, hogy feszültségét ebben a kontextusban is értelmezhetjük.

A posztmodernnek a modernben megjelenő projekciójaként tartalmilag ezt a meg–megújuló frusztrációt érzékeljük, a vers érzelmi–hangulati-létérezékelési rétegében az ebből fakadó szorongást. Talán éppen e határhelyzet, e kétfelé–szakadás, az ide már nem, és az oda még nem tartozás földtelen terepe miatt. A biztonságérzet legalábbis vágyakban megélt tudata nélkül hogyan is érzékelnénk annak hiányát, s a meghatározatlan, magányosságban manifesztálódó hiányérzet hogyan is ne hívná ki bennünk egy szilárdan megalapozott világregend vágyát?

E diffúz világhiány tudatában vajon mit tudhatott József Attila arról, hogy az, amit ő hiányként érzékel, a dolgok természetes állapotának is látható és hogy ez a káosznak látható differenciáltság az, ami a mi számunkra már, mint a világ rendje válik megpillanthatóvá? Más szóval: sejtette-e József Attila azt hogy az általa látott kétségbeesetten kilátástalan világregend, melynek irracionalitását a racionalizmus eszközeivel próbálta meg átvilágítani, már nem az ő egyéni kétségbeesésől fakadó megzavartság, hanem az az állapot, amelyet mi mint a létezés kiindulópontját vagyunk kénytelenek elfogadni. A reménytelenség elfogadása mást jelent egyéni szinten, amikor, bármily reményétvesztett légyen a lélek, még bízhat a számára nemlétező, de a dolgokban inherensen jelenlevő rendezettségben, és mást akkor, ha az élmény kollektívvé válik. Ebben az esetben a kommunikáció lehetősége is, és vele a nyelv szerepe is megszűnik, és beáll a hallgatás, vagy legjobb esetben az a beszéd, mely már egy másféle, nem–kölcönös, nem megértésre váró kommunikáció, a posztmodern jellegzetesen egyéni indítékú, a másikkal, a befogadóval vajmi kevésbé számoló nyelve. Az *Eszmélet* egészének szaggatott szerkezetében már felfedezhetőek ennek az egyénibe visszacsukódó, nem-

magyarázó nyelvhasználatnak nyomai, annak ellenére, hogy a költemény részletei teljesen a hagyományos–kommunikatív nyelvből építkeznek. Ez a kétféle látásmód a magányosságnak különböző formáira mutat: az elsőben, a tradicionálisban még létezik az az összefogott közösség, melynek rendjéből a káosz vízióival megvert lélek kiszakadottnak érzi magát. A másodikban már megszűnik körülötte (és benne) a közösség elképzelésének minden lehetősége: a világ válik fragmentálttá, céltalanná, nem csak értelmezhetetlenné, hanem lényegében értelmetlenné. Ez a kétféle látásmód a magányosság különböző érzelmi megéléseit hozza magával: az első érzelmileg hasítóan fájdalmas, a kiközösítettség, kivetettség, árvaság érzésével analóg, a hiány minduntalan megújuló lüktetése – a második az izoláció olyan foka, mely leginkább az érzelmek kihülésének állapotát jelenti. Szubjektíve ez az állapot nem kevésbé fájdalmas: az emberi psziché az érzelemtelenséget is természetellenes, félelmetes, mondhatnók kóros állapotnak érzékeli. Ha figyelmesen végigolvassuk az *Eszméletet*, jól látjuk, hogy benne már a kétféle fájdalmasság keveredik: a *nem tudok mást, mint szeretni* és a *szívében nincs se anyja, apja* kétféle érzelmi viharzása. A példák erősen szimplifikáltak: éppen csak arra szolgálnak, hogy első közelítésben érzékeltessék részben a gyermeki érzelmek regresszív rögzülését, részben a fenyegető skizofréniára is utaló semmi-érzetet; ennél is fontosabb talán, hogy, mintegy visszakövetkeztetve, a költemény kétarcuságát, a benne sorozatosan megnyilvánuló, egymásbafonódó kettőzöttséget, a poétikai megközelítés határhelyzetét bizonyítsák.

De az érzelmi kettősség: a kontrollálhatatlan érzelmi túltengés és a kiüresedettség félelmetessége mellett az *Eszmélet* alapvető poétikai problémája mégiscsak az elmondhatóság kérdése. Érzelmi szinten is – és ez az, ami József Attila megkülönböztetett helyét a magyar és a világlírában egyaránt jellemzi.

Az *Eszmélet* – mégegyszer hangsúlyozzuk – rejtélyes vers. De nem azért, mintha József Attila szándékoltan építette volna be mondanivalójába a

megfejlhetetlenség érzetét keltő elemeket. Bizonyos, hogy nem a rejtélyesség szokásosan provokatív értelmében fogalmazott, hanem, feltehetően kínlódva és tehetetlenségével küzdve a gondolatoknak és képeknek olyan konvencionálisan felépített sorozatát alkotta meg, melynek fázisai között a szokásos, szekvenciális logika értelmében magának is kihagyásokat kellett észlelnie. Nem tudjuk, hogy ezeket az illogikus és irracionális kihagyásokat, logikai ugrásokat szándékolta építette-e be versébe (valószínűnek tartjuk, hogy némelyeket igen) – az azonban bizonyos, hogy a költő józan tudatával maradtak a szövegben. Megtehetette volna, hogy áthidalja őket, vagy akár azt is, hogy részekre bontva, az összetartozóakat egymásmellé helyezve közli. Régi kérdés, hogy az *Eszmélet*-et biztosan összefüggő költeménynek tekinthetjük-e? Ma már úgy tűnik, hogy igen, sőt az is valószínű, hogy megfelelő gondos kereséssel hasonló jellegű verseket, főleg versrészleteket másutt is találnánk. (Különösen a *Medáliák* szerkezete mutat hasonló sajátosságokat.)

Pór Péter jellemezte az *Eszmélet*-et ezzel a költemény lényegének tartott alapkérdéssel: van-e értelmes rendje a világnak? Valószínűleg igaza van – ma már azonban úgy látom, aligha lehet egyetlen költeményt (különösen az *Eszmélet*-hez hasonló filozófiai jellegű alkotást) egyetlen kérdéssel definiálni. Magam, ennek az elemzésnek során egy más feltevésből próbálok megközelíteni – olyanból, mely, úgy tűnik, csak árnyalatokban tér el az előzőtől. Mégis, ez az egyetlen árnyalat az, ami József Attila költészetét (ha mélységeit kellőképpen kibontanánk) alapvetően jellemezhetné. Talán nem az a kérdés, hogy van-e értelmes rendje a világnak? – talán inkább az: kifejezhető-e a világ az értelmes rend jeleivel?

József Attila lírájának – kiváltképpen az *Eszmélet*nek – egyik legfőbb tartalma az értelem hatalmának és tehetetlenségének elviselhetetlen élménye. Éppen intelligenciájának, e bámulatosan érzékeny látásmódnak sajátossága az, hogy felismeri a világnak értelemmel megközelíthetetlen aspektusát. Ezért lehet nála – és talán egyedülállóan nála – az értelem olyan költészetteremtő

tényezővé, mely paradox módon érzelmi, lírai poétikát teremt. Éppen megismerő tudásának differenciáltságával, e jellegzetesen nyelvi megismerésmóddal érzékeli azt, hogy a világ bonyolultsága, komplexitása, véget nem érő szerkezetisége nem fér el a nyelvszerkezet egyértelműségében. Pontossága, valóság-hűsége, magyarázási kényszere, a szöveg világosságának igénye mind annak ellensúlyozására született, hogy a tudata számára folytonosan jelenlevő létérzékelés differenciálatlanságát ellensúlyozza. Költészete rettenetes feszültségét a szavakkal mindent elmondani képes embernek az az örületbeforduló gyötrelme okozza, mellyel e mindent elmondani tudás elégtelenségét megszenvedti. A költői beszéd olykor már–már elviselhetetlen feszültségét, az érzelmi hatást az értelem számára rendezett szöveg és a szöveg tartalmából, rendezhetetlen, gomolygó lényegéből, az elmondhatatlanság és a kimondás küzdelmének határhelyzetéből fakadó, a műben már észrevehetetlen, de az íróval együtt öntudatlanul átélt nyelvi frusztráció tragikumuma okozza.

Valószínű, hogy ez a mindennapi értelmezés számára összeegyeztethetetlen kettősség: a logikainak és a nem–logikai, irracionális gondolatiságnak, a szintetikus gondolatnak, mint a vers tartalmának koegzisztenciája erősíti borzongatóvá a József Attila költészetében mindig jelenlevő semmi fenyegetését. Kétnyelvűségének lényege, hogy éppen látszólagos logikai homogenitásával ellentétben dereng fel a logikával nem elérhető gondolati konstrukciónak összehasonlíthatatlanul másféle jellege, az "értelmes beszéd" és mögötte a káosz (vagy pontosabban a káosznak, mint a kifejezhetetlenség megélési módjának) feszültsége. Az azonban, amit mi, az első megközelítésben káosznak érzékelünk, csak a teljes racionalitással szembeállítva látható annak, valójában a képnek olyan foltszerű megjelenése (s ezt most elsősorban nem vizuálisan, hanem fogalmilag, mint árnyalatokra és nem elválasztottságra való érzékenységet értem) mely a differenciáltsággal az intenzitást, mint egy másféle megélési módot állítja szembe. A tudat olyan formái ezek, melyek egyszerre befolyásolják egymást mind abszolút lényegük,

mind viszonylagosságuk, tehát mind a megfogalmazott és a megfogalmazhatatlan érzékelésének, mind kimondhatóságuk (mégis kimondhatóságuk!) mikéntjének formájában. A költészet tragikus paradoxona, hogy az emberi beszéd csak a differenciálás fogalmaival rendelkezik. Benne a differenciálatlan a differenciálás – és csak a differenciálás – szavaival fejezhető ki. Különösen áll ez József Attila művészetére, akinek alkati sajátága a hyperdifferenciálás, a magyarázat, a logikán is túlmenő szofizmus kényszere. Ugyanilyen lényeges sajátága azonban az a differenciálatlan látásmód, mely bizonyos, hogy összefüggésben van érzelmi világának gyermeki, gyermekien differenciálatlan jellegével. Feltehetően ezért képes a Szerb Antal meglátta Nagy Titok felidezésére. Az *Eszmélet* is így mutat túl önmagán, nem csak az általánosítható, a személyeset meghaladó, hanem a rációt meghaladó irányban. Két világlátás áll itt szemben egymással: a hyperverbalizált, túldifferenciált, a logikához erőnek erejével ragaszkodó – József Attila költészetének kifejezési pontossága, képeinek megdönthetetlen hitelessége, valóságghűsége, – és az a gyermeki, prelogikus létérzékelés (nem az énné, hanem a világ létének ilyen érzékelése) mely, ha megszólal, a nyelv mágikus elemeit veszi magára. Ugy tűnik, hogy az *Eszmélet*, mely József Attila filozófiájának legmélyebb líraiságát, a gondolat érzelemként megélt küzdelmét tükrözi, e két látásmód: a logikus–racionális és a mágikus közötti feszültség verse.

Bár e két látásmód időnként úgy összeolvad a versben, hogy szinte megkülönböztethetetlenül fedik egymást, az *Eszmélet* nem egyszerűen e két látásmód közötti magasfeszültségű összeforradást fejezi ki. A verbális tudat számára az okozza a gondolkodás (pontosabban a megismerés) kettősségéből fakadó elviselhetetlen feszültséget, hogy az, amit nem tudunk szavakba önteni (vagyis nem tudunk valamiképpen láthatóvá tenni) sohasem léphet be létezésünk körébe. A létezés differenciálatlan aspektusa néma, tehát tudatunk számára a hiátusnak, a nemlétnek, a semminek felfoghatatlan közegébe burkolózik, de mégiscsak a szavaknak, a kimondhatónak nyelvén. Ennek a

semminek, a nyelv hiátusainak, a nyelv differenciált logikájával szemben a káosznak semmijét érezzük e lírán végigvonulni. Az elfedettségek, a virtuális kimondhatatlanságnak van azonban egy nagyon is a való életben gyökerező lélektani aspektusa is. Joggal feltételezzük, hogy ez elhallgatások mélyén azok a lélektani elfojtások izzanak, melyek a homogén, nem differenciált látás intenzitását megteremtik, és nagyon valószínű, hogy ezek szoros összefüggésben állnak azzal az érzelmi állapottal, amit József Attila érzelmi élete gyermeki rögzülésének szoktak nevezni. Nem áll ez ellentétben azzal a ténnyel, hogy a költői szöveg lényege ezekből a közbeiktatott csendekből párolog fel, az elfojtott egyszerre nem-tudásából és a tudásnál sokkalta mélyebben megélt valóságosságából, abból, amit nem-differenciált tudásunk alapján mégiscsak ismerünk, de amelyet félünk önmagunk tudomására hozni. Azt a paradoxont jelentené-e ez, hogy József Attila számára a semmi mint az elrejtettség nyelvi megfelelője mint az elfojtás páncélöltönye, a létezés fokozhatatlan és intenzitása csúcspontján már önmaga ellentétébe átforduló feszültsége jelenik meg? – vagy, pontosabban azt, hogy az elfojtás feszültsége, az elfojtott valami a semmi képében ölt testet, még mindig inkább a fenyegető semmiében, mintsem az elfojtás felszabadításának irracionális fenyegetésében? A lélektani megszenvedettség hitelesíti a szavak elégtelenségének egzisztenciális mélységű élményét. Ez az élmény a szavaknál mélyebb rétegben helyezkedik el, s már-már skizofrén élményt ad: hiszen abban a lényegileg homogén és anyagi világlátásban, mely József Attila költészetének kifejezésmódját is meghatározza, a szavak a világ történéseinek egyenértékű tükrözései. Csakhogy a világ nyelvi történései nem láthatók teljesen azonosnak önmagukkal, pontosabban nem szűkíthetők az egyértelmű nyelvi azonosságra. A világ szavakkal kimondható, de ez a kimondás nem egyértelmű, mert vele, ahogyan az előbb láttuk, önmaga ellentéte (tehát hiánya) is kifejezhető – vagy meg is fordíthatjuk e kijelentést: a nemlét ugyanazokkal (és csak ugyanazokkal) a szavakkal mondható ki, mint a létezés. Az elfojtottság nem a teljes, hanem a részleges hallgatásban, a

mellébeszélésben, ugyanolyan képi megjelenítésben jelenik meg, mint a nyíltan kimondott – ha ugyan ennek a tudásnak birtokában valóban hihetünk a teljes kimondás valóságosságában. A költői képet tehát, mely József Attila számára a költészet elsődleges nyelve, egyszerre kell a kimondás és az elfojtás nyelvi megfelelőjének tartanunk. A megismerés, a világ meglátása így válik József Attila számára – elsősorban költői alkatának következményeképpen – a létezés megélésének olyan formájává, melynek mélyén, titkos, földalatti morajlásként az abszurditás élménye sejlik. Ennek ellenére József Attila logikájának nyelve formálisan még mágikus aktsaiban, paradoxonaiban, sőt következtelenségében is hibátlan; ezért állíthatjuk azt, hogy a költészetét jellemző rejtélyesség nem a nyelv tartalmi (értelmezési), hanem poétikai közegében, a fogalmiból az érzékletesbe átemelés folyamatában aktualizálódik. Mindenekelőtt tehát azt kell tisztáznunk, hogy elválaszthatjuk-e, és hogyan is választhatjuk szét egymástól e költészet értelmezhetőségét és poétikai jellegét? S mi az, amit e vers elemzésekor, poétikai lényegnek nevezünk? Ez a lényeg a szerkezetben, a forma legmélyebb konstrukciójában, a megfogalmazás elsődleges szintjén jelentkezik. Ezért kérdezhetjük meg: jogos-e a szétválasztás igénye, megengedi-e az *Eszmélet*, hogy tartalmát, ezt a szaggatott és összefüggéseiben nem mindig következetes, ellentmondásokat is felfedő tartalmat elválasszuk megjelenésének valóságos vagy látszat-homogenitásától?

Éppen ezért: az *Eszmélet* elemzésekor felvetődő első és legfontosabb, mondhatnók talán az *egyetlen* fontos kérdésünk az, hogy lehetséges-e egyáltalán egységes koncepciót (filozófiai és eredendően poétikai jellegű koncepciót) felismerni benne? Ez a kérdés természetesen hozza magával a másikat: elválasztható-e a költészetben (természetesen az autentikusban, nem a költőileg sikerületlen részletekben) a filozófiai-ideológiai tartalom a poétikai megjelenéstől? Az *Eszmélet*, szaggatottságával, megfogalmazásának nyelvi strukturájával, egymásrakövetkező képeinek látszólagos ellentmondásával jó alkalom arra, hogy e kérdést, általánosságában is,

megvizsgálhassuk.

Három olyan poétikai elemet kell kiemelnünk, melynek segítségével talán választ kaphatunk kérdésünkre, és amelyek az *Eszmélet* mágikus és a racionális aspektusának ellentétét–feszültségét valamelyest megérthetővé teszik. Mindháromról úgy tűnik, hogy az életművön belül is speciális jelentőségűek – de mindhárom rávilágíthat e költészet egészének sajátosságaira. A következőkben ezeket szándékozom először általánosságukban, majd versszakról versszakra lebontva, a konkrét költeményben vizsgálni.

Az első a dichotomizáltság jelensége. József Attila költészete, különösen az *Eszmélet* nagy mértékben az ellentételezettségre, a kint–bent, társadalom–én, törvény–esetlegesség kettősségeire épül. Ez a kettőzöttség azonban nem mindig jelent valódi ellentételezettséget: sokszor nem más, mint bináris opozíciók egymásmellé állítása, látszólagos ellentét, mint pld. a *Hallottam sírni a vasat / hallottam az esőt nevetni* két sorában, mely csak érzeink megtévesztésével tűnik ellentétnek; vagy mint, első, felületes rétegében a *Nappal hold kél bennem s ha kinn van / az éj – egy nap sűt idebenn* sorai. A valóságos ellentétéhez (a belül megfordított világrendhez) a nappal és éjszaka, a kint és a bent látszólagos ellentéte is csatlakozik olyan komplexitást hozva létre, melyet paradoxonként érzékelünk – anélkül, hogy részeire bontanánk azt. Valószínű, hogy ez a kettőzöttség, legalábbis részben a versen eluralkodó mágikus kényszer nyelvi következménye, a káosz és a szorongás leküzdésének archetipikus kódja.

József Attila logikája, vitatkozási kényszere, érvelésének már–már görcsös következetessége részben annak a Hegelre és Marxra építő bölcséleti rendszernek következménye, mely valószínűleg a legerősebb hatást tette gondolkozására. Ezekhez a hatásokhoz járult még a korabeli freudizmusnak a mainál erősebb kognitív tendenciája, amely szintén ellentételezettségre: a tudatban elfedett és napvilágra hozott lelki tartalom ellentétére épül. Feltételezhető, hogy az a zsidó–értelmiségi hatás, mely baráti köre (elsősorban már Makai Ödön, majd Vágó Márta környezete, Németh Andor

és Szép Szó munkatársainak) közvetítésével eljutott hozzá, megint csak megerősítette már–már talmudikus jellegű, közismert vitázó–érvelő magatartását. Mindezek mélyén azonban, és talán legfontosabb elemként, a káosztól való félelem és a szorongás elleni védekezéséért, az ősi és a gyermeki világképre oly jellemző mágikus kettőzési kényszert érezzük. Jelentős bizonyítéka ez József Attila intellektuális és verbális szerkezetű költészetében az érzelmi komponens szerepének.

Ugyanezzel az érzelmi–értelmi komplexussal, azzal, amit a József Attila–irodalom, már Sólyom László régi patográfiája óta a túldifferenciált intellektus és a gyermeki jellegében rögzült érzelmi állapot ellentétéként tart számon, függ össze e költészet metaforizáltságának kérdése. Ezt a területet vizsgálták a legkevesebben költészetében, s nem is véletlenül – hiszen ez az, ami a legkevésbé szokványos része, olyannyira nem az, hogy a megszokott költői metaforák szokásos megközelítési módja nem is alkalmas vizsgálatára. Talán nem is közelíthető meg sehohsem annyira ez a kérdés, mint az *Eszmélet*–ben – s talán éppen ezért tartható az *Eszmélet* József Attila egyik legfontosabb költeményének.

József Attila eredendően képekben beszél, s ez olyannyira anyanyelve, hogy az olvasó valóban természetes nyelvként fogadja el: mintegy észre sem veszi, természetesnek tartja, szinte sohasem érzékeli benne a hasonlat vagy a szimbólum jelenlétét. Holott valójában egyetlen képe sem leírás, hanem valamennyi egy benső állapot kivetülése – nemcsak abban a formában, hogy *Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér (Reménytelenül)* – hanem abban is, hogy: *Tar ágak–bogak rácsai között / kaparásznak az őszi ködök, / a vaskorláton hunyorog a dér. (Ősz)* – tehát akkor is, ha az én, közvetlen megnyilatkozásával csak későbbben lép be a versbe. Általában mindig belép, s ennek a szubjektív attitűdnek következtében a projektált kép leírásnak, környezetrajznak tűnik – holott valójában mindig a lelkiállapot kivetülése a külső, többnyire a természeti környezetre. A József Attila–í képalkotásnak talán az *Óda* bevezetése a legszebb példája: *Itt ülök csillámló sziklafalon ... A*

vibráló, várakozó, felajzott és felszabadult lelkiállapot tökéletes rajza ez a fehér, "csillámló", fény-árny játéknak kitett sziklafal (mely mégis kemény, törhetetlen és áthatolhatatlan), körül a Szinva patak víz-kavics csillámlásával. Az *Óda* természeti képei azt bizonyítják, hogy József Attila számára a világ olyannyira egy-anyagú, hogy a külső, megfogható világ képei megfelelhetnek a benső lét analógiáinak. De az érzelmek, a lelkiállapot, a hangulatok kivételéseinek ábrázolásában legfeljebb a kép hitelessége, hangzási megfelelőikből fakadó érzékletességük, a verbális tudás extrém biztonsága az, ami József Attila költészetét kortársainak többségétől megkülönbözteti.

Csak hogy itt nem mindig, s talán nem is a legfontosabb jelentések során látjuk az érzelmek, vagy létérzékelés képi megfelelőit. József Attila költészetének egyedülálló remeklése, és egyben tragikumának hordozója az, hogy elsődleges képeiben a gondolat önkifejezésének meg-megújuló erőfeszítéseit érzékeljük, a gondolati problémák olyan intenzitását, mely eléri a lírai költészet megszületéséhez szükséges feszültséget. Ennek az érzelemlélekmént megélt feszültségnek energiája sugárzik át a szöveg képi anyagán. Az *Óda* bevezetésében a csillámló sziklafal a létérzékelés vibráló, várakozásteli, szadad hangulatát tükrözte; az *Eszmélet*-ben a csilló véletlen szálai (a képpé lett gondolat érzékletességével) egy filozófiai probléma megoldhatatlanságának érzelemlélekmént megélt fájaldalmát.

A törvény, ellentétben az *Óda* szintén problematikus soraival (*A lét dadog. / Csak a törvény a tiszta beszéd*) a múltba merülő véletlenek látszólagos szövedéke, s mint ilyen, a gondolatmenet, az elfoszló szövedékről, következetes. Csak hogy megcsavart elmondása miatt mégis ellentétnek hat. Most azonban nem erről, nem a valódi- és az álparadoxon jelenségéről akarok beszélni, egyedül arról, hogy milyen poétikai többletet jelent a szövegben a csilló jelző megjelenése. Az égboltra tekintő szem számára elsősorban a csillagok pislogó fényét, a hol fénybe kerülő, hol abból eltűnő mulandóságot, a felcsillámlás esetlegességét – mint a véletlen analógiáját. A csilló szálak a *Város peremén* holdfényében álmokat szövő gépeket, s az égbolton kifeszülő

szövedék a fölénk boruló oltalomnak, a törvény biztonságának hiányát – itt megint élesen önmaga ellentétéként megfogalmazva. A poétikai többlet itt a gondolat jelentőségét emeli ki, a véletlent, mint spekulatív absztrakciót teszi érzékletessé, élővé, tárgyszerűvé – teszi át az absztraktból az anyagosság világába. Ez a szokásostól eltérő, megfordított út József Attila költészetének egyik legfontosabb sajátja, metaforái kialakulásának menete. Nem mindig, nem minden versében – de számos helyen a gondolat, pontosabban a gondolat megfogalmazásának feszültsége teremti meg az anyagi világ képeire visszafordított metaforát: a gondolat metaforáit.

Az *Eszmélet* rejtélyességében a harmadik legfontosabb költői elemnek az egyes versszakok közötti hiátusokat, illetve néma átkötéseket tartom. Valójában ezek is ennek a metaforakészletnek rejtett, elfedett, láthatatlanul jelenlévő részei. Vizsgálatuk csak a szöveg adott összefüggéseiben lehetséges – előre alig is beszélhetünk róluk. A hallgatás oszlopai, szerkezetük valójában talán a költemény tartóváza – mint azt *Nemes Nagy Ágnes Eszmélet-tanulmányában* kiemeli.

E három poétikai jelenség figyelembevételével vágunk neki annak a nagy útnak, ahová az *Eszmélet* elemzése elvezethet. Nem több ez a három feltételezés, mint a homályba vesző út kezdetének néhány jelzőfénye. Vajon a későbbiek során elmerülnek-e a sötétségben, vagy ellenkezőleg, minél nagyobb a homály körülöttünk, annak inkább világítanak majd? Az *Eszmélet* – mégegyszer ki kell mondanunk – rejtélyes vers. Mélyére tekinteni, a homályosság állapotát, mintha a transzparencia anyag lenne, átvilágítani: ez minden verselemzés abszurditása.